

УДК 94(497.11)“18/20”:930(470)

93/94 Шемјакин А. Л.

DOI <https://doi.org/10.31212/zradova.17.rusijaisrbija.raj.113-120>

Проф. др Сузана РАЈИЋ

Филозофски факултет Универзитета у Београду

srajic@f.bg.ac.rs

Сузана РАИЧ, др. проф.

Филозофски факултет, Белградски универзитет

**Српска политика и друштво 19. и с почетка 20. века -
парадигме Андреја Шемјакина**

**Политика и общество Србији в 19 и начале 20 века -
парадигмы Андрея Шемякина**

Наше познанство и сарадња са Андрејом Шемјакином били су условљени двома битним компонентама. Прва се односила на препли-тање тема наших научних истраживања. Шемјакин се дуго занимао историјом Радикалне странке, а посебно Николом Пашићем, а ја Србијом за време последњих Обреновића. Ко макар и мало познаје националну историју 19. века сигурно зна да су ова два истраживачка поља неодвојива и да се једно без другог не дају објаснити, нити разумети. Друга важна компонента тичала се историјских извора за ова научна питања. Познато је да је архива Обреновића готово у потпуности намерно уништена. Од минорног броја сачуваних докумената у домаћим архивима, највећи број потиче од противника Обреновића – радикала. Па и то не директно из периода њиховог сукобљавања, већ накнадно, после нестанка Обреновића са историјске позорнице.

Оба ова факта су ме као научника неминовно водила ка руским архивима. Може се неко са разлогом упитати, зашто не ка онима у Бечу? Једноставно стога што су дела југословенске и српске историографије о Србији друге половине 19. и почетка 20. века писана, углавном на основу грађе из Бечких архива. Директна политичка и економска заинтересованост за Србију, те сама географска близина, утицали су на монолитност информација и, рекли бисмо, на предимензионирање њиховог значаја, када се ради о опасности коју је наводно Србија представљала по Аустро-Угарску. Самим тим, са методолошког становишта, било је неопходно проучити руску грађу, тим пре што се зна да

су у годинама пре, као и након Берлинског конгреса, Беч и Петроград имали сучељене интересе на Балкану, а посебно у Србији.

Читајући и пратећи научни рад Андреја Шемјакина, постављала сам себи питање, како је могуће да су Обреновићи и сви њихови сарадници, министри, политичари, истомишљеници, у Шемјакиновим радовима, увек поткрепљеним изворима, представљени негативно, и у црно-белој боји. То је био озбиљан повод за наше сусрете и дискусије. Већ из првих разговора схватила сам да пред собом имам озбиљног саговорника, који одлично влада историјским изворима, како историчари често кажу „држи их у малом прсту“!

За сваки сусрет евидентирала сам контрааргументе којима сам намеравала да ослабим његове „тврде“ ставове, пре свега у питањима унутрашњих државних потреба Србије, реалних ометајућих фактора за веће политичке слободе, а посебно у питању Шемјакиновог става о простом повећењу Србије за западноевропским узорима и квазимодернизацији, о чему је он често писао.

После вишегодишњих истраживања у фондовима руских архива (АВПРИ¹, ГАРФ², РГВИА³) много боље сам разумела и историју нововековне Србије, али и природу тадашњих српско-руских спорова и неслагања, којима је совјетска историографија дала снажан печат у делима насталим током друге половине 20. века. Нова сазнања до којих сам дошла, променила су и моје почетне циљеве. Тада сам одлучила да, уместо доказивања и побијања ставова оног «другог», разговоре са Шемјакином преобратим у изношење аргументованих објашњења, која ће показати зашто ми изводимо различите закључке у вези круцијалних питања унутрашњег развика младе српске државе и њене спољне политике. Потакла сам разговоре о потребама Србије за страним капиталом, саобраћаном инфраструктуром, тржиштима на којима су се могли пласирати главни извозни артикли (сировине и жива стока). Од њега сам добијала врло аргументоване одговоре о томе, како је из угла руских интереса схватана држава потреба Србије да са Аустро-Угарском има уговорне односе, које ће јој обезбедити материјалну егзистенцију и сигурност престола. То виђење „другог“ ми је помогло да схватим које аргументе у објашњавању појединих историјских проблема морам да оснажим ширим, разуђенијим контекстом. Своја истраживања сам обогатила и природом аустро-руских односа

1 Архив внешней политики Российской империи.

2 Государственный архив Российской федерации.

3 Российский государственный военно-исторический архив.

након Берлинског конгреса, указујући на непобитну чињеницу да је, уз благослов и подршку остатка Европе, а посебно Немачке, Дунавска монархија закорачила на Балкан и окупацијом Босне и Херцеговине накупила се за територијалне губитке с краја педесетих и шездесетих година 19. века. Исто тако, аргументовала сам битну последицу чињенице, да је Русија такво стање прихватила и оснажила га својим потписом на уговорима најпре са Аустро-Угарском, а потом и у оквирима додатка обновљеног Тројецарског савеза из 1881. године. Сама Србија није могла да стане на пут даљем продору моћне монархије на југоисток, а да јесте у томе покушала, сигурно би њен даљи развитак био озбиљно доведен у питање. Модернизацију Србије током 19. века, коју је Шемјакин сматрао посебно спорном, не наводећи поименице српске историчаре који о њој пишу, али међу којима је свакако била и моја маленкост, ја сам увек и на сваком месту у својим научним делима поткрепљивала обиљем непобитних историјских доказа:

- да Србија у време укидања феудализма (1835) нема писмене, нити високообразоване људе

- да се то стање мења на боље систематским описмењавањем, увећањем броја школа од 70 на 400, а након стицања независности увођењем обавезног основношколског система на територији целе земље (1882)

- да се обичајне и повремене Народне скупштине из времена Српске револуције и након ње трансформишу и посебним законима, а посебно уставима, прерастају у савремена представничка тела

- да се бирачко право у Србији ширило постепено и да је временом то право стекло најпре 50%, па 72% , све до 90% пунолетног мушког становништва (по Изборном закону из 1890)

- да је од једне слабо проходне земље, Србија у 20. век ушла са близу 600, а 1910, са више од 1300 км железничких пруга, које су јој омогућиле економско ослобођење од Аустро-Угарске, али су кориштене и у војне сврхе

- да је Србија своју народну милицију са успехом трансформисала у модерну војску касарнског типа, са преко 1350 школованих официра

- да је Србија 1882. постала Краљевина, што представља трајну тековину за њен статус на Балкану, а не само за династију Обреновић. Виши државни ранг остао је у наслеђе држави и супарницима, који су их на престолу наследили

- Све су то били очити показатељи да се Србија модернизовала и да је стално напредовала, упркос великим ограничењима, које

је имала због свог континенталног положаја, али и услед лоших финансија и индустријске неразвијености.

У једном од наших сусрета централна тема је била прецизна констатација руског канцелара Горчакова да „ко год (да) управља Србијом, никоме неће успети да од ње направи непријатеља Русије.”⁴ Шемјакин се са њоме сложио и врло пластично и богато ми представио шта се под таквим размишљањем, које није став само једног канцелара, већ многих важних руских историјских личности 19. века, па и самог цара, подразумева. Поређењем многих епизода, од времена Карађорђа и Милоша наовамо, све до последњег Обреновића, схватила сам и Горчаковљеву изјаву и Шемјакиново објашњење као законмерност. Веру Срба у Словенство Шемјакин је доживљавао у духу негдашњег великог русофила митрополита Михаила – неопходним условом самог постојања Србије и очувања њене самобитности. Зато се он и ослањао на богате збирке и колекције руских славенофила, који су били митрополитови пријатељи и сарадници у борби против Обреновића. Из личних збирки Черњајева, Ламанског, Нила Попова, Ивана Паљмова, Победоносцева, Рајевског и других, јасно се чита да подршку и помоћ великог православног заштитника могу да добију само они, који мисле и осећају као митрополит Михаило. Сви остали који се другачије понашају, јесу непријатељи и издајнице Српства, Словенства и Русије и немају права да објасне и аргументују своје мисли и дела.⁵ Иако није прихватљиво да историчар заузима став било које стране негдашњих сучељених историјских актера, што је Шемјакин чинио, опет је очигледно да се југословенска и српска историографија до Шемјакина нису занимале овим темама, које је управо он открио и оставио нам у аманет да их даље проучавамо. То је битна чињеница коју увек морамо да имамо у виду.

Од 2002. године, као уредник вишетомне едиције *Человек на Балканах*, од којих је последња књига објављена 2016. године, Шемјакин са групом истакнутих руских историчара почиње да обрађује најважнија питања из историје државе и државних институција, друштва, политике Србије, Црне Горе, Бугарске, Босне, Грчке.⁶ У

4 ГАРФ, ф. 828, оп. 1, д. 1147, л. 94.

5 Види Шемјакинов предговор у: Шемјакин А., *Митрополит Михаило и Никола Пашић. Емигрантска преписка 1884 – 1889*, Београд 2004, 19-40.

6 *Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX в.*, Санкт-Петербург 2002; *Человек на Балканах и процессы модернизации: синдром отягощенной наследственности (последняя треть XIX - первая половина XX в.)*, Санкт-Петербург 2004; *Человек на Балканах. Государство и его институты:*

истом интервалу Шемјакин је објавио два тома грађе *Рускије о Србији и Србима*.⁷ Последњој књизи грађе претходио је зборник радова *Человек на Балканах глазами русских*⁸ у којем је шеснаест руских историчара обрадило више руских извора, делом мемоарског карактера, а делом из пера руских војних изасланика на Балкану, о Србима у Србији и Црној Гори, Грцима, Бугарима, Румунима. Рекли бисмо да, тек након овог Шемјакиновог колосалног труда као уредника и као приређивача историјских извора, следи још један, исто тако важан напор, да се изврши рангирање изворних информација, односно да се прецизном унутрашњом критиком извора, одреди њихово стварно место и улога при доношењу научних закључака.

Дакле, изворе које је Андреј Шемјакин деценијама скупљао, корак по корак је представљао читаоцима у оквиру својих радова у *Человек на Балканах*. Али, временом је и кориговао своје представе, употпуњавао их и уобличавао. Довољно је само погледати његове радове у Зборнику из 2006. и 2016. године,⁹ на основу којих се то најочигледније може утврдити. Имајући велику част да од Шемјакина добијем књиге чим се појаве из штампе, са особитим интересовањем сам их читала и поредила са оним што је раније објављивао. Зато сам мишљења да нас је Шемјакин напустио у највећој научној зрелости, од које се могло много још очекивати.

У том, нажалост, последњем раду из 2016. године, посвећеном специфичности политичког процеса у независној Србији¹⁰, он је знат-

грамасы политической модернизации: (последняя четверть XIX - начало XX в.), Санкт-Петербург 2006; Человек на Балканах: социокультурные измерения процесса модернизации на Балканах: (середина XIX - середина XX в.), Санкт-Петербург 2007; Человек на Балканах: власть и общество: (конец XIX - начало XX в.), Санкт-Петербург 2009; Модернизация и война: Человек на Балканах накануне и во время Балканских войн:(1912-1913), Москва 2012; Человек на Балканах: особенности «новой» южнославянской государственности: Болгария, Сербия, Черногория, Королевство СХС в 1878-1921 гг., Москва 2016.

7 *Русские о Сербии и сербах. Т. I. Письма, статьи, мемуары*, Санкт-Петербург 2006; *Русские о Сербии и сербах. Т. II (архивные свидетельства)*, Москва 2014. У међувремену се појавила још једна едиција Москва-Србија, Београд-Русија, у којој су паралелно представљена изворна документа руских и српских архива, а на тему српско-руских односа и веза од њихових почетака до 20. века, а на којој је радио и Шемјакин.

8 *Человек на Балканах глазами русских*, Санкт-Петербург 2011.

9 Види нап. 6.

10 Шемякин А. Л., „Особенности политического процесса в независимой Сербии (1878–1918): между ‘национальным идеалом и ‘гражданским обществом’“, *Человек на Балканах: особенности «новой» южнославянской государственности*:

но мирнији, те многа питања о којима је десет година раније писао са пуно жара и страсти, разматра сталоженије. Али, како су његови извори остали исти, а то су били културни и јавни радници, пуни емоција, строге судије и још веће моралисте, то ни научни исход није могао да буде другачији. Историјске личности на које се Шемјакин позивао, а које су писале о Србији, волеле су Србе и Србију, али не и оно што је она била – земља проевропске „швабске“ интелигенције, у којој се, како су они схватили, урушава и пропада све традиционално и национално.¹¹

До 2016. године Шемјакин никада није у својим радовима помињао моје научне резултате, изузимајући мој приређивачки напор на готово нечитком рукопису Пироћанчевих дневничких бележака, које сам публиковала 2004. године. Од тада, иако умерено и постепено, Шемјакин је у своје радове уносио моје критичке мисли о неким унутрашњим политичким питањима из српске историје. То нисам схватила као лични успех и утицај на њега, већ као ширење његових научних видика и схватања, у којима је било места и за другачије погледе. И сама сам му дала пример, штампајући од 2010. године у часопису, чији сам један од уредника, све његове радове, без било какве интервенције. Увек сам имала на уму потребу да се наука не монополише кроз било чије «истине». Пре него што се научна истина уобличи корисно је, чак неопходно, да се узму у обзир различита мишљења.¹²

Одавно већ мислим о томе да је Шемјакин историчар душе, осећања, утиска. Њега није занимала висока политика, међународни уговори, статистика, испитивање државних одлука кроз рашчлањивање бројних сложених друштвених, социјалних финансијских сег-

Болгария, Сербия, Черногория, Королевство СХС в 1878-1921 гг., Москва 2016, 169-260.

11 У том духу Кулаковски је писао чланке за руске новине, увек наглашавајући да се радикали залажу за добре односе са Русијом. Као да друге две странке и кнез нису били за добре односе са Русијом, што никако не одговара истини. Од почетка 1882. године Кулаковски о радикалима пише као „здравом народном елементу“ који проповедају спасење народа од Аустрије. На помолу је била нераскидива конекција странке коју чини цео народ, а на коју се Русија желела ослонити, игноришући „швапску интелигенцију“ односно, министре и самог кнеза као легитимне представнике власти. Данченко С., „Руска јавност о Србији и руско-српским односима (1878–1885)“, *Историјски часопис* 33/1986, 127-128; Шемјакин А. Л., „Сербская национальная идея в 1878–1903. Время разочарования и осмысления“, *На путях к Югославии: за и против: очерки истории национальных идеологий югославянских народов: конец XVIII - начало XX вв.*, Москва 1997, 132-184.

12 <https://serbianstudies.weebly.com>

мената. За њега су осећање народа, проблеми у почетним фазама развитка и деловање појединих институција, а посебно оштрина и разврат политичке борбе, били најпре израз српског менталитета, а затим последица непостојања политичке културе.

Међутим, тиме се никако не могу негирати прогреси у ново-вековној Србији у готово свим државним, друштвеним, политичким аспектима. Институције модерног друштва су временом сазревале, патећи, природно, од дечијих болести. Ако пак због њих негирамо прогрес, то би било исто као када би смо тврдили да Француска, та колевка грађанских вредности и либерализма, није била зрела за уставне промене и републичко уређење зато што је, од краја 18. века до Треће републике, кључала у политичким борбама и врењима, који су је носили од републике ка монархији и обратно! Ништа мање страсне и жестоке борбе у Француској могли бисмо исто приписати недостатку политичке културе, а опет, нам не пада на памет да то учинимо! Морамо се запитати да ли је такво уопштавање научно оправдано.

Истраживачки сензибилитет Андреја Шемјакина није био подложен променама. То сам разумела тек када ми је недавно одговорио на моје питање шта је то Николу Пашића чинило посебним и персоном грата на руском двору те је задобио поверење императора и статус који га је идентификовао са целокупним српским народом? Његов одговор је гласио: „Никола Пашић је био русофил у души, увек тих и покоран, са спуштеном главом пред императором“.

Када сам му одговорила да је и Стојан Новаковић већ од краја осамдесетих година 19. века постао искрени русофил, у шта сам се уверила из многобројних историјских извора српске провенијенције, он ми је кратко одвратио: „Да. Али, постоји велика разлика између те двојице. Новаковић је руковођен разумом и српским националним интересима, који су потребовали руску дипломатску подршку, а Пашића је водило срце“ и „вера у Бога и у Русију“.

Нема сумње да је та констатација била и лично виђење Шемјакина, као историчара. О томе сведочи његов научни корпус. Упркос чињеници да такав приступ можемо сматрати као поједностављење једне изузетно сложене научне проблематике када су у питању руско-српске везе у прошлости, сигурно је да такав приступ, који је Шемјакин фаворизовао, умногоме објашњава многобројне несугласице, чак и отворене сукобе, до којих је често долазило у богатој историји у којој изучавање српско-руских односа имају посебан значај и димензију.

Остало ми је још да поделим са колегама и читаоцима жал што Андреј Шемјакин није стигао да објави своју другу књигу о Николи Па-

шићу и Радикалној странци, на којој је интензивно радио последњих пет, шест година. Након прве, која се појавила пре двадесетак година и која је досезала само до прве Пашићеве владе 1891¹³, од друге сам очекивала истраживачка откровења. Без обзира на чињеницу што је Шемјакин на Србију 19. и с почетка 20. века гледао Пашићевим очима, он је то чинио кроз призму историјских извора, насталих из пера еминентних руских мислилаца – филозофа, новинара, писаца – који су били Пашићеви истомишљеници. Без Андреја Шемјакина никада не бисмо сазнали, шта су о Србији и Србима писали Кулаковски, Скаљковски, Мешћерски, Максимов, Успенски, Марков, Јевреинов и други. Они су формирали слику о Србији у руском јавном мњењу, али и у вишим аристократским круговима, који су били блиски двору. Наравно, постајали су и други, не мање значајни, познаваоци прилика и личности у Србији, који су били врло критични према начину и моделима заступања руских државних интереса у Србији и шире на Балкану. Ја сам, на пример, увек проналазила такве и поклањала им посебну пажњу. Нема сумње да вешто научно одмеравање потребује оба става, оба виђења, обе критике. Зато је Шемјакин оставио неизбрисив печат у српској историографији. Повезао нас је са непознатим виђењима, упутио нас на нове изворе информација који шире наше видике.

Ако не приликом објављивања овог зборника радова, а оно свакако у што скорије време, требало би се позабавити састављањем свеобухватне библиографије Андреја Леонидовича Шемјакина. Она је потребна свима нама, не једино као увид у његов рад, већ и као снажна изворна основа. Мало ко од нас је толико личног напора уложио у објављивање историјских извора и то оних, који су расути по бројним архивским збиркама и колекцијама Русије и који раније нису у науци коришћени. Сигурно је да се, када је реч о модерној српској историји, радови Андреја Шемјакина неће моћи заобићи. Шемјакин је носио ретку стваралачку енергију која нас је, нажалост, прерано напустила.

Слава и вечная память Андрею Леонидовичу

13 Шемјакин А. Л., *Идеологија Николы Пашича. Формирование и эволюция: (1868-1891)*, Москва 1998. На српском језику: Шемјакин А., *Идеологија Николе Пашића: формирање и еволуција: (1868-1891)*, Београд 2008.